

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ У 1990-Х – 2000-Х РОКАХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Марченко С. Д., асистент

Постановка проблеми. Економічні реформи, що здійснювались в Україні з початку 1990-х років, мали суперечливий характер. Недосконалість механізмів роздержавлення і приватизації зумовили суттєві перекоси у розвитку усіх сфер агропромислового комплексу. Зважаючи на це, важливим і актуальним є ґрунтовне дослідження реформаційних процесів в аграрній сфері в історичному контексті, що дасть можливість більш чітко і об'єктивно визначити можливості і перспективи розвитку АПК. Узагальнення історичного досвіду аграрних перетворень 1990-х – 2000-х років має не лише науково-теоретичне значення, але й соціально-економічне та суспільно-політичне, оскільки від вірності обраного шляху розвитку залежить ефективність та конкурентноздатність агропромислового комплексу на внутрішньому та міжнародному ринку, зміцнення державності, соціальна стабільність українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Реформаційним процесам, що відбувалися в аграрній сфері України у 1990-х роках – на початку ХХІ століття присвячений ряд досліджень українських істориків. Це дисертації М.В.Болотських, С.М.Живори, О.С.Каденюка, В.В.Корнієнка, та інших [2;5;7;8]

Позитивні та негативні аспекти процесу реформування форм власності та господарювання в аграрному секторі України, проведення аграрної та земельної реформ розглядаються у колективній монографії «Українське село у 20-90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис)» [16].

Концептуальним підходам та правовим засадам реформування АПК, висвітленню форм і методів реорганізації колективних сільгоспприємств приділена значна увага у монографії «Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000рр.)» [14].

Проте, у цих дослідженнях з об'єктивних причин аналізується лише перше десятиліття реформування аграрної сфери.

Величезний масив наукових праць з питань розвитку аграрного сектору, основних напрямів та наслідків його реформування належить вченим-економістам, економістам-

аграрникам.

Заслужує на увагу монографія «Аграрна реформа в Україні», у якій в короткому історико-економічному контексті характеризується суть аграрної реформи в Україні, її трансформаційний характер, розкриваються основні напрями аграрних перетворень [1]. Історико-соціально-економічні аспекти реформування сільського господарства на теренах України розглядає у своїй монографії В.В.Юрчишин [18]. Критичний аналіз цієї реформи зроблено у праці «Альтернативний взгляд на аграрную реформу и политику в Украине» [10]. Автори висловлюють сумніви в правильності обраного курсу, оскільки після сімнадцяти років реформування не вдалося досягнути результатів господарювання дореформеного періоду.

Якщо наукових досліджень економічного характеру з питань аграрних перетворень в Україні в останні роки з'явилася значна кількість, то в історичних працях ці процеси не знайшли достатнього висвітлення. Тому доцільним є визначення саме історичних реалій аграрного реформування.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних і стратегічних завдань, що постали перед українською державою після здобуття незалежності, було гарантування продовольчої безпеки країни, виведення сільського господарства на якісно вищий рівень, відновлення історичної справедливості шляхом повернення землі селянам. Тому здійснення аграрних перетворень було об'єктивною потребою.

Закони та Постанови Верховної Ради, президентські укази, урядові рішення, які приймалися протягом першого десятиліття реформування аграрного сектору (Постанови Верховної Ради «Про Земельну реформу» 1990 року, «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» 1992 року, «Земельний кодекс України» 1990 року, Закон України «Про форми власності на землю» 1992 року, «Про оренду землі» 1998 року, Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» 1994 року) носили половинчатий характер, були фрагментарні і не пов'язані єдиною науково обгрунтованою стратегією.

В цілому досвід 1990-х років виявився не дуже вдалим. Спроби негайно трансформувати колгоспи і радгоспи, не створивши елементарних економічних передумов для формування конкурентоздатних, більш продуктивних нових господарських структур, не дали позитивних результатів. Втрачено понад третину валового виробництва сільськогосподарської продукції. Товарність її і доходність катастрофічно скоротилися. Зруйнована і розкрадена значна частина основних фондів громадського сектора [9, с.241]. В цілому виробництво сільськогосподарської продукції за 1991 – 1999 роки зменшилося у 2,1 рази [4].

При оцінці реформ самими ж реформаторами до уваги бралися передусім кількісні показники (кількість реформованих колгоспів і радгоспів, кількість створених фермерських господарств тощо), а ефективність нових господарських структур залишалися поза увагою.

Непродумана політика держави щодо села не тільки не сприяла його захисту, але й зумовила швидке зростання цінового диспаритету між селом і містом. Стан виробничо-фінансової діяльності аграрних підприємств зумовив ситуацію, за якої рівень збитковості зріс від 11,7% у 1996 році до 28,3% у 1998-му і 22,1 у 1999 році. Збитковими стала переважна більшість підприємств. У 1998 році їх було 91,9%, а у 1999-му – 84,2%. Цей етап ринкових реформ характеризується найвищими негативними результатами, які склалися в аграрному секторі економіки України [17, с.28]. В 1990-их роках індекс цін на промислову продукцію, що споживалася АПК, в 6 разів перевищив індекс цін на сільськогосподарську продукцію. Це призвело до практично повного вимивання обігових коштів сільськогосподарських підприємств.

Значний спад виробництва став загрозливим для гарантування продовольчої безпеки України. Критична ситуація в сільському господарстві змусила Президента України видати 3 грудня 1999 року Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення

реформування аграрного сектору економіки», який передбачав прискорене завершення реструктуризації сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності на землю та майно, і адміністративними важелями просувати реформу.

В Україні внаслідок приватизації почали переважати три основні форми господарювання: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, особисті господарства селян. На кінець 2001 року в аграрному секторі економіки України вже діяли 15 тисяч великих приватних підприємств, господарських товариств і кооперативів; 40 тисяч великих фермерських господарств та 600 тисяч дрібних селянських господарств і понад 10 мільйонів особистих господарств селян [6, с.119].

Ідеологи реформи робили ставку на швидке формування фермерства як провідної виробничої одиниці у сільському господарстві України. Досвід зарубіжних країн доводив пріоритетність фермерських господарств у структурі сільськогосподарських підприємств.

Але держава не створила належних умов для розвитку фермерства: не забезпечила фінансову підтримку, правовий захист цих господарств, не розробила концепцію розвитку фермерського укладу. Якщо на початковому етапі реформування селяни мали надію і виявляли бажання займатися фермерством (на кінець 1991 року в цілому по Україні нараховувалось 2098 селянських (фермерських) господарств [15, с.112], а у 1996 році – 34778 господарств [12, с.207]), то подальша динаміка кількісного зростання фермерських господарств різко спала: у 1999 році – 35485 [12, с.207], у 2009 – 42101 [13, с.140].

Недостатньою була підтримка з боку держави сільгоспідприємств, які утворилися в результаті реорганізації КСП. А порушення цілісності земельних та майнових комплексів колишніх КСП ускладнювали виробництво сільськогосподарської продукції новими господарськими структурами, їх частка у валовому виробництві продукції з року в рік зменшувалась. Сільгоспідприємства поступилися провідним становищем в галузі дрібним господарствам населення. У 2009 році сільгоспідприємствами було вироблено продукції майже на 41 млрд. грн., а господарствами населення – понад 56 млрд. грн. (у порівнянних цінах 2005 року) [13, с.141]. Але, на наш погляд, об'єми виробництва продукції в особистих селянських господарствах досягли свого можливого максимуму. Низький технічний рівень з переважанням ручної праці не забезпечує перспектив зростання ефективності виробництва у цих господарствах.

Оскільки на державному рівні не були створені відповідні правові, організаційні, структурні, технологічні та інші інструменти ефективного використання приватних земельних паїв для виробництва сільськогосподарської продукції, то абсолютна більшість селян передали їх в оренду сільгоспідприємствам, але недосконала законодавча база у сфері орендних відносин призвела до того, що у 2000-х роках почалося вторгнення в аграрний сектор великих і надвеликих власників, в основному несільськогосподарського походження, і формування вертикально інтегрованих корпоративних структур, які прийнято називати агрохолдингами.

У 2011 році, за різними оцінками, в Україні функціонували 75 агрохолдингів, розмір їх консолідованих земельних банків склав близько 6 млн. га, або 16% від загальної площі сільгоспугідь, які знаходяться у власності та користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян. За прогнозами, до 2015 – 2016 років агрохолдинги планують збільшити землекористування ще на 2 – 3 млн. га [3, с.8].

В даний час агрохолдинги займаються, переважно, вирощуванням культур, орієнтованих на експорт: пшениці, ячменю, кукурудзи, соняшнику та ріпаку, що зумовило зміну структури посівних площ. У 2000 році технічні культури займали 15,4% посівних площ, а у 2009 році – 24,3%, посівні площі під зерновими культурами за цей період зросли майже на 9% [13, с.156; 15, с.100].

Вчені-економісти цілком слушно застерігають, що проникаючи у експортно вигідні галузі, великі компанії забезпечують собі конкурентні переваги шляхом глибокої спеціалізації, руйнуючи при цьому збалансованість місцевих аграрних комплексів, витісняють з виробництва не вигідні для них види сільськогосподарської продукції, що

породжує підвищення продовольчої залежності національного ринку від імпорту цілого ряду важливих для людей видів продовольства, зменшення зайнятості сільського населення, подальшу занедбаність соціальної сфери села [11].

Висновки. Серйозним прорахунком аграрних трансформацій стала переоцінка ідеологами реформи значення приватної власності, віра в те, що запровадження її на землю та інші засоби виробництва в ринкових умовах автоматично вирішить усі складні проблеми аграрного сектору.

В саму ідеологію реформування було закладено послаблення колективного крупномасштабного господарства в той час, коли інші структури не могли взяти на себе його функції. Тому результатами обраного курсу аграрної реформи стали: перехід земельних ресурсів країни у власність крупної буржуазії, формування могутніх і надмогутніх аграрних латифундій, швидке відмирання українського села як виробничої і соціокультурної структури.

Аграрна реформа, що здійснюється в Україні понад 20 років, досі не привела до очікуваних результатів. На наш погляд, країні потрібна науково обгрунтована довгострокова стратегія розвитку агропромислового комплексу, яка матиме підтримку у суспільстві.

Використані джерела інформації

1. Аграрна реформа в Україні / П.І.Гайдуцький, П.Т.Саблук, Ю.О.Лупенко та ін.; За ред. П.І.Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Болотських М.В. Земельна реформа в Україні: еколого-соціальні умови реалізації в історичному контексті (90-і рр.. ХХ ст.. – 2005 р.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля — Луганськ, 2006. — 20с.
3. Бородин Е., Прокопа И. Какая модель агросектора нужна Украине? // Зеркало недели. – 2012. – №18 (19 – 25 мая). – С.1,8.
4. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1136.1196.2&nobreak=1>
5. Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний ун-т. — Запоріжжя, 2002. — 24 с.
6. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення). Частина 2 і 3 / Беренштейн Л.Ю., Каденюк О.С., Коломієць С.С., Живора С.М., Ісакова Н.П. та інші. – К.: НАУ, 2003. – 244с.
7. Каденюк О.С. Реформи в агропромисловому комплексі України 90-х років ХХ ст. (аспекти кадрового і наукового забезпечення): Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України — К., 1998. — 44с.
8. Корнієнко В.В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.): історичні уроки та наслідки: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля — Луганськ, 2003. — 20с.
9. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / НАН України Інститут економіки. – К., 1997. – 455с.
10. Малиєнко А.М. Альтернативный взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / Малиєнко А.М., Ярмоленко В.П., Мазуренко А.В.; под.ред. А.М.Малиєнко. – К.: ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2009. – 268 с.
11. Остапко Т., Молдаван Л., Бородин О., Юрчишин В., Пасхавер Б., Прокопа І., Шубравська О. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку // Дзеркало тижня. – 2010. – №26 (9 липня). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/agrarniy_sektor_chas_printsipovo_zminiti_orientiri_rozvitku.html
12. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г.Осауленка; Відп. за вип. В.А.Головка. – К.: Техніка, 1999. – 576 с.
13. Статистичний щорічник України за 2009 рік. Держ. комітет статистики України:

За ред. О.Г.Осауленка; Відп. за вип. Н.П.Павленко. – К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 566 с.

14. Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991 – 2000 рр.) / Л.Ю.Беренштейн, Г.П.Мигрин, П.П.Панченко та ін.; В.А.Смолій (голова ред. кол.); НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. – К., 2000. – 395 с.

15. Україна у цифрах у 2000 році: Корот. стат. довід. /Держкомстат України: За ред. О.Г.Осауленка; Відп. за вип. В.А.Головко. – К.: Техніка, 2001. – 256 с.

16. Українське село у 20 – 90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. д. іст. наук, професорів Л.Ю.Беренштейна, Г.П.Мигрина, П.П.Панченка. – К.: НУ НАНУ-НАУ, 1998. – 122 с.

17. Шкільов О.В. Організація аграрних формувань та ефективність їх діяльності в період економічних реформ // Економіка АПК. – 2004. – № 11. – С.24–30.

18. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. – К.: Наукова думка, 2009. – 368 с.